

Зміст

Вступ	3
ЗАХІДНИЙ КОРДОН ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ У ХІІІ—ХV СТ.	
(А. ДОМАНОВСЬКИЙ)	6
Західні кордони Улусу Джучі. Золотоординський Крим	7
Відособлення Кримського улусу. Турецьке завоювання Криму	25
У боротьбі з Великою Ордою: народження Кримського ханату.....	41
ОСІЛА УКРАЇНА У ВЗАЄМИНАХ ЗІ СТЕПОМ	
(КІНЕЦЬ ХV — СЕРЕДИНА ХVI СТ.) (Б. ЧЕРКАС)	55
Литва і Крим: причини конфлікту.....	55
Українці в практиці політичних відносин	
Великого князівства Литовського зі степовими ордами.....	66
Оборона осілого населення України від кримсько-турецьких	
нападів	76
Українське козацтво наприкінці ХV —	
у першій половині ХVI ст.....	88
КРИМСЬКИЙ ХАНАТ:	
ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА ЕКОНОМІКА	100
Державний устрій Кримського ханату (А. Домановський).....	101
Економіка Кримського ханату (А. Домановський)	116
Бахчисарай і Москва (А. Домановський).....	135
Крим і Україна (А. Домановський).....	149
Ногайці в підданстві Кримського ханства (В. Грибовський)	165
СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА. КОЛОНІЗАЦІЙНИЙ РУХ НА СХІД	
(А. МАСЛІЙЧУК)	184
Слобідські полки.....	202
Усвідомлення регіональних особливостей.....	214
Український рух на Слобідській Україні.....	218

УКРАЇНСЬКИЙ СТЕП:

МІЖ «ГРЕЦЬКИМ ПРОЕКТОМ» І «НОВОРОСІЄЮ»	227
Ханська Україна (В. Грибовський)	227
Нова Січ і початок землеробської колонізації	
Південної України (В. Грибовський)	241
Чорноморське козацьке військо (В. Грибовський).....	262
Український степ: між «грецьким проектом»	
і «Новоросією» (В. Грибовський)	275
Заснування й розвиток міст південної України	
(кінець XVIII — середина XIX ст) (Н. Діанова)	285
Колонізація Придунайського краю (О. Бачинська)	300
ПІВДЕННА УКРАЇНА У РЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ.....	319
Революційні події 1917—1920 рр. на півдні України	
(Т. Вінцковський, О. Шишко)	319
Крим у 1917—1921 рр. (М. Майоров)	339

Популярне видання

Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом.
Український шлях до Чорного моря

Керівник проекту *В. В. Столяренко*

Завідувач редакції *К. В. Новак*

Відповідальний за випуск *I. Г. Веремій*

Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*

Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Коректор *О. М. Журенко*

Підписано до друку 22.02.2016.

Формат 84x108/32. Друк офсетний.

Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.

Наклад 21 000 пр. Зам. № 6-02-1603.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

Св. № ДК65 від 26.05.2000

61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а

E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»

61012, м. Харків, вул. Різдвяна, 11.

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

www.globus-book.com

Вступ

Насправді це дуже перспективна книжка. Бо вона є якщо не першою на цю тему, то, вочевидь, справді масштабною, основою для повноважного епосу Українського Степу. Дійсно, можливо, вона таки багато в чому є першою. Вона дає рівну раду й осілим і кочовим спільнотам території сучасної України. І всі вони постають як співавтори сучасної України та її народу. Співжиття різних частин степового кордону становило сенс і перебіг поточної історії України протягом тисячоліть.

Від часів занепаду трипільської культури українські терени розділилися: постали ліс, лісостеп і степ. Правдавня людність пристосувалася до нових кліматичних умов, і в кожній зоні усталилися свої звички господарювання, постали свої політичні та економічні моделі.

Але щодо Степу виявилися свої особливості: він простягнувся від Карпатської улоговини Угорщини через Україну, Поволжя, південний Сибір і Центральну Азію до кордонів Китаю. Кочовий побут тамтешніх народів не обмежував їхнє пересування, і тому від часів бронзового віку наші терени навідало чимало степової людності з Азії. Це були й іраномовні, й тюркомовні народи, і між ними, зокрема, угорці та булгари, які шукали нової батьківщини. Кожен із них простував Великим Степом і, залежно від зовнішніх обставин, мандрував й українськими землями. Кожен із цих народів лишив написану сторінку нашої історії та шар нашої культурної спадщини.

Традиційна українська історіографія (історіописання) зосереджувалася зазвичай на історії лише українців — осілого слов'янського населення нашої території. Проте побутування

кочовиків, Золотої Орди чи Кримського ханату також є для нас важливим. Кримські татари — єдиний, окрім українців, народ сучасної України, який мав тут свою окрему державну історію. Саме татарський Крим активізував і стимулював виникнення українського козацтва, що почало творити сучасну Україну.

Починалося, звісно, з ворожнечі. Але саме Литовсько-Руська держава підтримала становлення Кримської держави, і тоді, й опісля наші стосунки вже було не розірвати. Було у них чимало цікавого й повчального.

Згодом кримці та козаки воювали і родичалися, чимало татарських орд було оселено на Україні і долучилося до формування нашого народу, козаки натомість втручалися у високу кримську політику. Татарська кіннота стала запорукою частини воєнних успіхів Богдана Хмельницького. Сотні тисяч вигнаних у татарський ясир русинів згодом стали частиною татар. Їхні нащадки сьогодні в анексованому Росією Криму є одночасно і татарами, і українцями.

Щодо історії кримського князівства Феодоро ми ще матимемо чимало історичних суперечок: чи було воно правдивим спадкоємцем Візантійської імперії? Може, саме Україна є «Третім Римом»?

Південна Україна стала полем взаємодії дуже різних спільнот: осілих русинів-українців, кочових ногайців, кримських татар, італійців з колоній Генуї, гірських кримських готів та прибережних греків, заморських турок-османів... Що з цієї величезної спадщини ми збережемо? І що про неї будемо і мæємо знати?

Історія Південної України не почалася з XVIII ст. й приходу солдатів російських імператриць чи імператорів. Вона має за собою століття і тисячоліття щорічних подій та багатої історії... «Новоросію» колись будували (хоч так і не збудували) на руїнах Запорізької Січі, ногайських кочівель і кримськотатарської держави.

Коли ми готували цей том серії «Історія без цензури», то зіткнулися з тим, що просто не можемо вкласти у нього увесь «шлях України до Чорного моря».

По-перше, ми розпочали нашу хронологію із Золотої Орди, тобто часів, відносно наближених до формування «опісля-руських українців». Звісно, й у Давньої Русі були свої потужні контакти з Чорноморським світом. Але про них зазвичай знають — як там князь Олег ходив на Царгород чи Володимир, начебто хрестився у Херсонесі (він хрестився насправді близче до Києва). А от про історію улусу Джучі, чи про Кримський ханат, чи про українську колонізацію степів, чи про козацько-татарські стосунки, чи Українську революцію на Півдні — мало хто. То ми зробили жорсткий вибір, виставили пріоритети, і навіть із того, що нам написали автори — провідні українські історики, — суттєво скоротили.

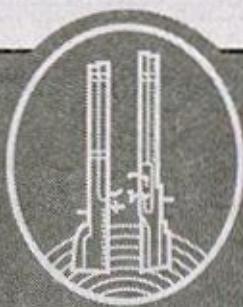
Ми увели до цього тому нарис про Слобідську Україну. Не випадково. Бо до середини XVII ст. майбутня Слобожанщина лише була частиною Дикого Поля, — так само як і причорноморський Південний. І міграційний рух українців на схід мало чим відрізнявся від подальшого руху на південь. А може, й відрізнявся? Але щоб дізнатися, треба прочитати.

Цю книжку писали автори з Києва, Харкова, Нікополя, Одеси й Севастополя. Це також добре, бо кожен регіон України має своє власне бачення своєї історії, і його також важливо знати й поважати.

Я офіційно кажу «від упорядника»: це не є послідовною і повною історією Південної України, це є авторськими нарисами, які подають лише її окремі фрагменти, про які не знає широкий загал, але знайомство з якими може щиро вразити читача.

Тому запрошуємо тебе, читачу, у цей всесвіт великих культур, держав, війн і мирного співжиття. І це все — наша історія. І справді без цензури. І сподіваємося на продовження епосу Степової України.

Кирило Галушко,
координатор громадського
просвітницького проекту
«LIKBEZ. Історичний фронт»

ЗАХІДНИЙ КОРДОН ЄВРАЗІЙСЬКОГО СТЕПУ У XIII—XV СТ.

Великий євразійський степ відіграв ключову роль в історії Східної Європи. Хвилі кочовиків, що піднімалися на степових просторах і перекочувалися зі Сходу на Захід, часом перетворювалися на потужні цунамі великих кочівницьких міграцій і завоювань.

Так відбулося за появи у степах сучасної України кіммерійців, на зміну яким згодом прийшли скіфи, а потім — сармати. Так само це продовжилося за доби Великого переселення народів IV—VII ст., коли цим шляхом, нажахавши Європу, пройшли гуни і згодом тюрки. Так сталося і у XIII ст., коли степ виштовхнув зі своїх неозорих просторів вояовничі племена монголів.

Західні кордони Улусу Джучі. Золотоординський Крим

1206 року на річці Онон відбувся курултай — зібрання вождів монгольських племен, на якому Чингізханом (Володарем Океану, тобто Великим Ханом — Паном Всесвіту) було проголошено племінного вождя Темучіна (Темуджина) (1162—1227 рр.). Остаточно об'єднавши під своєю владою монгольські племена, Чингізхан у 1211—1215 рр. завоював імперію Цзін (Північний Китай) і спалив Пекін, а у 1218—1220 рр. підкорив Середню Азію. Після цього монголам відкрився шлях на Захід — у заселені половцями південні степи Східної Європи.

Першу появу монголів на західному кордоні євразійського степу датують 1223 р., коли загони під командуванням темників Субудея і Джебе, переслідуючи одну з половецьких орд, увірвалися у Таврику. При цьому в джерелах того часу етнонім «монголи» щодо степовиків-завойовників практично не використовували — їх позначали як татар. Можливо, це пов’язано із тим, що у передові загони нападників справді ставили татар, і з часом означення усіх різноплеменних степовиків як татар стало загальним в історичних пам’ятках. У будь-якому разі широко вживаний у літературі збірний етнонім «монголо-татари» є штучною конструкцією, винайденою і закріпленою в суспільній свідомості впродовж XIX—XX ст.

Арабський історик Ібн-аль-Асір (1160—1233 рр.) так писав про появу чергових степовиків-завойовників у євразійському степу: «Татари зупинилися у Кипчаку. ...Прибули вони до міста Судак; це місто кипчаків, з якого вони отримують свої товари, оскільки воно (лежить) на березі Хазарського моря... Прийшовши до Судака, татари оволоділи ним, а мешканці його розбрелися; деякі з них разом зі своїми сім’ями і майном піднялися на гори, а деякі вирушили у море і виїхали до країни Румської...» Так званий сурозький синаксар містить під 27 січня 1223 р. хронографічний запис: «Цього дня вперше прийшли татари».

Пройшовши увесь Кримський півострів з півночі на південь, завойовники пограбували багатий Судак, після чого квітуче раніше місто на певний час занепало. Утім, завойовники швидко полишили Крим — хвиля степовиків відступила, дозволивши Тавриці на якийсь час повернутися до звичного мирного життя. Саме після цього повернення монголів у степи Північного Причорномор'я відбулася трагічна для руських військ битва на річці Калка. 31 травня 1223 р. руські князі, що вийшли у похід проти монголів, зазнали нищівної поразки. Утім, у Джебе і Субудея також забракло сил для продовження завойовницького походу, і вони повернулися у Середню Азію. Як писав літописець, «цих же злих татар таурмен, не знаємо, звідки вони прийшли на нас і куди поділися».

Новий спустошливий удар відбувся п'ятнадцять років по тому, 1239 р., під час Батиєвої навали на Русь. «Сюди, до берега моря, втікали рештки половців, — писав європейський монах, посол до монголів від папи Римського Плано Карпіні, — а услід увірвалися монголи». Три військових загони огланів-чингізидів Шибана (Шайбана), Бучека і Бурі вже впродовж 1237—1238 рр. витіснили половецькі орди зі степів Північного Причорномор'я на Кримський півострів. Після цього відбулося вторгнення у степовий Крим, внаслідок якого кипчаки, що мешкали тут, були розгромлені і розсіяні, міста й поселення на морському узбережжі й у передгір'ях було пограбовано і спалено. Устояли лише окремі твердині, розташовані у глибині гірських масивів — затопивши степ, татарська повінь не встигла піднятися так високо і на певний час відступила, скерувавши свою руйнівну ходу на Захід — «до останнього моря», дійшовши до берега якого монголи планували завершити свої завоювання.

Таким чином, внаслідок військової операції, що була частиною великого європейського походу монголів 1236—1242 рр. на чолі із Бату-ханом (Батиєм) (1208—1256 рр.), увесь Великий Степ від Іртиша до Дуная опинився під владою Джучидів. Приблизно з цього часу, с 1240-х рр., і особливо після повернення з походу проти європейських країн 1242 року, татари, які

дійшли до берегів Адріатичного моря, остаточно закріпилися в степах Північного Причорномор'я і степовому Криму. Монгольська повінь могутньою нестримною хвилею прокотилася степом зі сходу на захід і заснувала тут нову державу — Золоту Орду. Саме так у руській літописній традиції називали монгольську державу Улус Джучі — родове володіння Джучі (1224—1227 рр.), сина Чингізхана. Виокремившись зі складу Великої монгольської держави, це політичне утворення охопило землі від Іртиша на сході до Дунаю на заході, від Каспія і Чорного моря на півдні до Балтійського моря і Північного Льодовитого океану на півночі.

Початково Золотою Ордою називали юрту верховного хана, прикрашену коштовними каменями і виробами із золота. Францисканський монах Плано Карпіні, який здійснив у 1245—1247 рр. подорож до столиці Монгольської імперії Каракорума, писав, що ханське шатро «спиралося на стовпи, вкриті золотими листами, прибитими до дерева золотими цвяхами». У широкому сенсі словосполучення «Золота Орда» застосовували до резиденції правителя улусу Джучі. Для означення ж заснованої Батиєм держави літописці XIII—XIV ст. використовували збрінний етнонім «Татари» або політонім «Орда». Термін же «Золота Орда» щодо татарської держави почали використовувати вже після підкорення Іваном Грозним Казані у 1552 р., і вперше у такому значенні його наведено в історико-публіцистичному творі 1564—1566 рр. «Історія про Казанський ханат».

На 1240—1260-ті рр. припадає перший етап освоєння Таврики джучидами. Саме відтоді починається активне формування сучасного кримськотатарського народу, який остаточно сформується як окремий етнос до XVI ст. При цьому вважати кримських татар винятково прямыми нащадками прибульців-монголів, які, безумовно, відіграли важливу роль у формуванні народу, не можна — основою для виникнення нового етносу стали кипчаки та інші тюркомовні народи, що мешкали на півострові та у прилеглих до нього материкових степах. При цьому під час етногенезу склалися дві групи кримських татар —

південнобережні (приморські та гірські) і північнокримські (степові), які відрізняються за мовою та антропологічними ознаками.

Мова південнобережних татар склалася на основі огузької групи тюркської мовної сім'ї, а самі вони поступово сформувалися внаслідок змішування тюрок-прибульців із народами, що здавна заселяли південне узбережжя, передгір'я і гори Таврики — таврів, кіммерийців, греків, скіфів, аланів, готів, гуннів, хазар, генуезців, кипчаків і турок-сельджуків. Внаслідок такого змішування південнобережні кримські татари відрізняються від північнокримських як мовою, так і відсутністю монголоїдних антропологічних ознак. Візантійський історик Георгій Пахімер писав: «З плином часу, змішавшися з ними [татарами], народи, що мешкали в тих країнах, я маю на увазі: алани, зікхи, і готи, і різні з ними народи, навчаються їхнім звичаям, разом зі звичаями засвоюють мову і одяг і стають їхніми союзниками».

Мова степових кримських татар належала до кипчацької групи тюркської мовної сім'ї. Вона сформувалася на основі мов кипчацьких племен, а також монголів, ногайців, хазар і печенігів. Внаслідок становлення кримських татар на основі різних етносів з відмінними антропологічними, ментальними, культурними, побутовими традиціями виник унікальний народ, який суттєво відрізняється від татар Поволжя або Приуралля навіть на рівні антропологічного типу, який є більш європеїдним.

Описані зміни були помітні сучасникам вже наприкінці XIII — у XIV ст. Так, арабський історик Ібнфадллах Еломарі (?—1348/1349 рр.) писав: «У давнину ця держава була країною Кипчаків, але коли нею заволоділи Татари, то Кипчаки стали їхніми підданими. Потім вони (Татари) змішалися і поріднилися з ними (Кипчаками), і земля здобула гору над природними і расовими якостями їх (Татар) і всі вони стали немов Кипчаки, немовби вони одного (з ними) роду, через те, що Монголи (і Татари) поселилися на землі Кипчаків, одружувалися з ними і залишалися жити у землі їхній (Кипчаків). Таким чином, довге

перебування у певній країні змушує натуру людську уподібнюватися їй і змінює природжені риси відповідно до її природи».

Вливання татар Золотої Орди до степів Північного Причорномор'я і Криму відбувалися і набагато пізніше після початкового проникнення монголів до Таврики. Наприклад, 1502 р. кримський хан Менглі Герай (1466—1515 pp) привів на півострів кочовиків переможених золотоординських улусів, які вплилися до населення ханату. Як відзначав польський хроніст Марцін Броневський, «Таврійські або Херсонеські татари, які тепер називаються Перекопськими, або Кримськими, називалися у давнину Яволзькими (тобто Заволзькими) і вийшли, як видно зі Скіфських письменників, від берегів ріки Ра або Волги. Ті ж письменники говорять, що цей народ, просуваючися у степи між північними річками Доном і Дніпром, за 160 років і більше, увійшов, нарешті, на півострів Таврійський».

У середині — другій половині XIII ст. зайнятий монголами Кримський півострів ділився на три військово-адміністративних округи-тюмени, кожен з яких міг виставити десятисячний кавалерійський корпус з воєначальником-темником на чолі. На південному сході розташувався тюмен «країна Ас», на Керченському півострові — «Азовський тюмен», а південний схід і степову зону займав тюмен, який дав зрештою назву усьому півострову — «Крим». Херсонес і Судак при цьому не перебували у складі Золотої Орди, але сплачували їй данину. За свідченням монаха-мінорита Вільгельма Рубрука, який проїджав 1253 р. із Судака до Перекопу, представники міста їздили до правителів Золотої Орди, ймовірно, для підтвердження своїх повноважень на правління, подібно до того, як це робили руські князі, отримуючи у ставці хана ярлики на княжіння.

Загалом, адміністративне становище півострова було ідентичним іншим улусам Золотої Орди, тут виник Кримський улус. Вперше в такому статусі під владні татарам землі півострова згадано в ярликах Тохтамиша від 19 лютого 1381 р. та Улуг-Мехаммеда від 14—15 квітня 1420 р. Пізніше таке